

УДК 342.238.01:165/168(045)

ВИНИКНЕННЯ СИСТЕМНОСТІ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Олена Коппель

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин
вул. Мельникова, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

Олена Пархомчук

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин
вул. Мельникова, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

Дослідження міжнародних систем визнається авторами необхідним для розуміння основних закономірностей розвитку міжнародних відносин. Здійснюється аналіз змісту й основних етапів розвитку системності в міжнародних відносинах на основі міждисциплінарного синтезу міжнародно-політичної науки, історії та соціології, що дозволяє окреслити найбільш сутнісні питання в подальшій теоретизації феномена міжнародних систем і визначити основні напрями наукової розвідки. Головна увага приділяється диференціації поглядів щодо виникнення системності в міжнародних відносинах.

Ключові слова: міжнародна система, міжнародні відносини, гносеологія, загальна теорія систем, філософія, історія, соціологія, теорія міжнародних відносин.

Постановка проблеми. Перед будь-якою наукою, як і перед наукою про міжнародні відносини, постійно постають центральні і найбільш складні для неї питання власних методології та теорії, що пояснюється необхідністю будувати прикладні дослідження на міцному теоретичному фундаменті. Розвиток науки про міжнародні відносини свідчить про зростання ролі та значення її гносеологічного складника. Будучи складовою частиною філософії, гносеологія міжнародних відносин досліджує умови та можливості достовірного знання в галузі міжнародних відносин, загальні передумови пізнання явища міжнародних відносин, проблеми природи пізнання міжнародної реальності та його потенційних можливостей, відношення науки про міжнародні відносини до об'єктивної реальності. Центральну ланку науки про міжнародні відносини становить аналіз міжнародних систем, який у методологічному плані є необхідним для консолідації дослідження міжнародних відносин як міждисциплінарної галузі знань, яка активно використовує методи історичних, політологічних, соціологічних, правових, філософських, економічних досліджень, що є передумовою розуміння основних закономірностей їхнього розвитку [1, с. 33–36].

Отже, ставимо за мету зосередити увагу на проблемі виникнення системності в міжнародних відносинах на основі міждисциплінарного синтезу міжнародно-політичної науки, історії та соціології, що дозволить окреслити найбільш сутнісні питання в подальшій теоретизації феномена міжнародних систем і визначити основні напрями наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Із другої половини ХХ ст. з'являються теоретичні розроблення

вчених, в яких положення загальної теорії систем використовувалися в аналізі міжнародних відносин. Дослідження міжнародних систем формувалися як сукупність спеціалізованих напрямів і шкіл, єдиних в об'єкті, які будувалися як на спільних, так і на відмінних теоретико-методологічних засадах, різнилися за предметом і методами дослідження. Методи дослідження тих чи інших сторін об'єкта виступали як більш конкретні концептуальні побудови, тобто як часткові теорії двох типів – парадигмальних і міжпарадигмальних. Найпомітнішу роль у дослідженні міжнародних систем відіграють реалістична, ліберальна та радикальна парадигми, а також теорії міжнародного та глобального суспільства, що прагнули надати уявлення про міжнародні відносини загалом, представити узагальнене бачення їхнього стану й основних тенденцій розвитку.

Дослідження міжнародних систем можна умовно розділити на три великі групи так, що першу групу становлять теоретичні розроблення в галузі дослідження конкретних історичних систем (Б. Бузан, Р. Літл, Р. Роузкранц та ін.), другу – конструювання абстрактних схем (К. Дойч, М. Каплан, Ч. Маклелланд, Дж. Моделскі, А. Рапопорт, Дж. Розенау і ін.); до третьої групи можна віднести роботи, що використовували системну інтерпретацію в дослідженні конкретних ситуацій (Р. Арон, Дж. Бертон, Д. Сінгер, К. Уолтц, С. Хофман та ін.) [2, с. 56–59].

У сучасній українській науці з'явилося чимало досліджень, в яких аналізуються різні аспекти гносеології міжнародних систем, таких учених, як: Л. Губерський, С. Кононенко, О. Майборода, М. Мальський, В. Манжола, М. Мацяк, В. Хонін, С. Шергін та інші. Водночас поза увагою дослідників залишилося питання історичної еволюції міжнародних систем як онтологічного явища й об'єкта наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наука про міжнародні відносини являє собою системно організований образ існування певної сфери об'єктивної реальності, теоретично організовану систему знань, що перебуває в безперервному розвитку. Виходячи із цього, розвиток науки про міжнародні відносини можна розглядати як процес узгодження системності уявлень із системністю об'єкта дослідження.

Розмірковуючи над специфікою пізнавальної ситуації дослідника міжнародних відносин, Г. Моргентау під тиском надкомплексності предмета міжнародно-політичного дослідження звертався до альфи й омеги суспільствознавства загалом – історії та філософії. Йдеться не про безпорадність політології міжнародних відносин, а про її об'єктивне повернення до витоків, усвідомлення первинного синтезу (історії та філософії), з якого зросла ця дисципліна [3, с. 8]. Визнання загального зв'язку і загального розвитку явищ у світі, у природі, суспільстві та мисленні вимагає системного дослідження цих явищ, на протипагу метафізичному методу, який розглядає світ у сукупності ізольованих явищ.

Дослідження міжнародних систем потребує підходів, що спираються на теорію, що дозволяє дослідити суть, специфіку та головні рушійні сили розвитку цього особливого виду суспільних систем; на соціологію, що передбачає дослідження закономірностей, які визначають зміни й еволюцію міжнародних систем; на політологію, що дозволяє дослідження політичних аспектів розвитку системи міждержавних відносин; на історію, що надає можливість вивчення їхньої динаміки. Існує взаємозв'язок міжнародних відносин і філософії, опосередкованою ланкою в якому є теорія міжнародних відносин. Як зауважує В. Хонін, теорія міжнародних відносин має бути системно пов'язана з фундаментальними науками, передусім із філософією. Використовуючи їх понятійний апарат, теорія міжнародних відносин являє собою щодо цих наук спеціальну наукову дисципліну [4, с. 17]. З погляду М. Каменецького й А. Суботіна, досягнення історичної, політичної та філософ-

ської думки, накопичені людством, слугують для науки про міжнародні відносини інтелектуальними джерелами, здатними підтримувати її, а часом ставити їй питання або піддавати сумніву її тези [5, с. 5].

Необхідність міждисциплінарного синтезу теорії міжнародних відносин та історії постулюється в праці Б. Бузана і Р. Літтла «Міжнародні системи у світовій історії», оскільки «історія і теорія потребують одне одного, зміни і спадкоємність не можуть бути зрозумілими окремо» [1, с. 7]. Принцип історизму є органічно включеним до системного підходу, являє собою один із найголовніших його аспектів. Дотримання цього підходу особливо важливе для побудови теоретичних знань про складні об'єкти, що історично розвиваються, якими і є міжнародні системи. Історизм розуміється як процес системостворення, функціонування та розвитку міжнародних систем, є однією з найголовніших характеристик їхньої життєдіяльності саме як систем. Складність дослідження міжнародних систем полягає в тому, що саме явище постійно еволюціонує.

Отже, доходимо висновку, що комплексне дослідження міжнародних систем потребує сполучення цих підходів в їх діалектичній єдності, тому що вони органічно взаємопов'язані, доповнюють один одного. Протиставлення одного з підходів іншому не має під собою підстав у дослідженні будь-яких соціальних об'єктів, особливо таких, як міжнародні системи.

Велике наукове значення для дослідження міжнародних систем має і проблема «початку» науки про міжнародні відносини, її виникнення та розвитку в контексті парадигмальної еволюції сучасної науки як специфічної діяльності з виробництва і здобуття нових знань. У процесі історичного розвитку людства змінювалися функції самої науки в системі культури та суспільства. Це конкретизувалося в парадигмальних настановах. З кінця XVII ст. в європейській науці домінуючою була звільнена від теології механістична парадигма. Її характерними рисами стає відмова від апеляції до теології для пояснення наукових фактів, визнання, як зазначає Г. Моргентгау, можливостей розуму, озброєного методом не тільки пізнати закони розвитку природи та суспільства, але й керувати цими процесами, тобто «віра в науку стає головною характеристикою способу мислення <...> наука визнається спроможною, хоча б потенційно, вирішити всі людські проблеми» [6, с. 2–3].

З останньої чверті XIX ст. домінуючою стає енергетична парадигма. Її характерною рисою стає визнання того, що методи мають враховувати особливості об'єкта дослідження. Еволюція наукового знання проходила під знаком диференційної тенденції, яка знаходила своє відображення в багатодисциплінарності, виокремленні нових предметних галузей, що приводило до формування все більшої кількості наукових дисциплін і субдисциплін. Із цього періоду розпочинається і систематизоване та цілеспрямоване дослідження міжнародних відносин. Як навчальна дисципліна «Теорія міжнародних відносин» вперше з'являється в університетах Сполучених Штатів Америки (далі – США) і Великої Британії після Першої світової війни. Тоді як сам термін «міжнародні відносини» вживається Дж. Бен-тамом ще наприкінці XVIII ст., а коріння їх дослідження, зокрема й у Великій Британії та США, простежуються значно раніше, оскільки рівень розвитку суспільної думки створює інтелектуальне середовище для розуміння необхідності впорядкування та регламентації поведінки держав на міжнародній арені [1, с. 23–24]. Безпосередньо перед Першою світовою війною і протягом міжвоєнних років домінуючим був як їх історичний аналіз, так і звернення до проблематики міжнародного права.

Подальше накопичення наукової інформації та зміни в трансляції наукових знань сприяли формуванню інформаційної парадигми. В її межах відбувається диференціація наук про міжнародні відносини. В умовах поступового розмивання кордонів між внутріш-

ньою та зовнішньою політикою в дослідженнях міжнародних відносин посилюється політична компонента. Коли йдеться про міжнародно-політичну науку, то мається на увазі більш політологічна, ніж історична чи правова орієнтація дисципліни.

Ускладнення суб'єкта функціонування науки як соціального інституту, пов'язаного з іншими підсистемами держави, суспільства, з економікою, освітою, політикою, культурою, сприяло формуванню організаційної парадигми. Інформаційна й організаційна парадигми набули оформлення у відповідних наукових теоріях, зокрема й у системній. Системна теорія як знання про системи накопичує їх, упорядковує й використовує для пояснення систем різної природи, зокрема й міжнародних. Як зазначає Д. Неліпа, системні ідеї у своєму розвитку пройшли три основні етапи. Перший – від давніх часів до початку ХХ ст. – був періодом власне виникнення системних ідей, які мали здебільшого інтуїтивний характер і розвиток яких супроводжувався виокремленням та формулюванням окремих понять. Другий – з початку до середини ХХ ст. – характеризувався теоретизацією системних ідей і виникненням перших варіантів загальної теорії систем (А. Богданов (Малиновський), Л. фон Бергаланфі). На третьому етапі із середини ХХ ст. системність перетворюється на метод наукових досліджень і аналітичної діяльності, стає загальноприйнятим світоглядом, на який спираються фахівці з різних галузей знань, зокрема й у міжнародно-політичній науці [7, с. 30–36]. М. Каплан, Д. Сінгер, С. Хоффман, К. Уолтц внесли вирішальний вклад у розроблення «теорії міжнародних систем». Дж. Модельскі, С. Амін, К. Кайзер розробили «теорію взаємодії» (the theory of interaction) у межах міжнародних систем. С. Кауфман є автором «теорії системної консолідації» (the theory of system consolidation), Дж. Розенау – «теорії зчеплення» (the theory of coupling) і «теорії турбулентності» (the theory of turbulence) [2, с. 57–59]. Увага була зосереджена і на дослідження еволюції міжнародних систем (Б. Бузан, А. Джордж, М. Каплан, Р. Літл, М. Мерль, Р. Сіверсон, Е. Скотт, О. Холсті й ін.). У 80-ті рр. ХХ ст. зусиллями І. Валлерстайна, Хедлі Булла й інших дослідників-теоретиків було сформульовано низку концепцій, що описували й інтерпретували типи системних зв'язків, що склалися між державами й іншими акторами, які діяли на міжнародній арені. Йдеться про світ-системний підхід і теорію міжнародного суспільства.

Отже, міжнародну систему можна вважати явищем, яке насамперед цікавить дослідників міжнародних відносин. Тому українські науковці М. Мальський і М. Мацяк, констатуючи диференціацію теорії міжнародних відносин шляхом виокремлення в ній спеціалізованих теорій, включають до її предметної структури теорію міжнародних систем як часткову теорію, яка поєднує п'ять взаємопов'язаних теорій: теорію суб'єктності, теорію міжнародного порядку, теорію ієрархії, теорію турбулентності та теорію еволюції. Кожна із цих теорій досліджує той самий об'єкт – міжнародні системи, але має своїм предметом якусь окрему сторону чи рівень дослідження [8, с. 46–47]. Водночас складність цього феномена унеможлилювала досягнення теоретичного і методологічного консенсусу. Завдання вироблення чіткого наукового визначення змісту поняття міжнародної системи залишається невирішеним [1, с. 35]. У науці про міжнародні відносини затвердився широкий спектр розуміння поняття «система», серед яких найголовнішими були розгляд системи як комплексу взаємовідносин в одній площині (концепції «балансу сил», геополітики); як ієрархічного комплексу взаємозв'язків єдиного цілого (практичний варіант – аналіз процесів прийняття рішень у зовнішній і загальній політиці, державному управлінні, військовій сфері, питаннях безпеки, аналіз процесів формування та реалізації зовнішньої політики держави); як багаторівневого комплексу взаємодій низки (множини) ієрархічних комплексів – суб'єктів міжнародних відносин (концепції інтеграції, стабільних структур міжнародних відносин, взаємозалежного світу); як про-

цесу формування нової ієрархічної цілісності з відносно менш складних, але водночас внутрішньо достатньо складних цілісностей вищого порядку (концепції міжнародного суспільства, «глобального селища») [9, с. 83].

Оскільки наукове відображення явища починається тоді, коли в природі та характері його функціонування знаходяться певні константи, якості, які незмінно притаманні даному явищу протягом всіх етапів його трансформацій, є його невід'ємними складниками, для більш чіткого розуміння змісту поняття «міжнародна система» необхідно звернутися до генези вказанного явища. Зрозуміло, що виникнення міжнародних систем неможливо датувати конкретним роком або століттям, дискусії щодо часу виникнення системності в міжнародних відносинах ще й досі тривають. Існує думка, що вона виникає практично одночасно з появою перших держав, оскільки останні вступають у зв'язки між собою. Інші дослідники пов'язують виникнення системності з формуванням і взаємодією варварських держав після розпаду Римської імперії. Донедавна домінував погляд лише щодо системності Вестфальського світоустрою, тобто найчастіше історію міжнародних систем починали 1648 р. – з укладення Вестфальського миру, який заклав основи моделі міжнародної системи, що буде застосовуватися в глобальних масштабах. Але варто зауважити, що регіони поза межами Західного світу відігравали мінімальну роль у первісному формулюванні чинних правил її функціонування, а на сучасному етапі ставлять під сумнів їхню доцільність і ясно дають зрозуміти, що намагатимуться їх змінити [10, с. 8].

К. Уолтц вважає, що теорія міжнародних систем має досліджувати весь період історії, який дозволяє запровадити його періодизацію [1, с. 389]. Вибір точки відліку системності в міжнародних відносинах – проблема радше методологічна, ніж історична [2, с. 201]. Б. Бузан і Р. Літл ставлять під сумнів погляди щодо її хронологічного обмеження відрізком часу в 500 років, починаючи відлік початку утворення «доміжнародних систем» із періоду приблизно 60–40 тисяч років тому, тобто задовго до появи інституту держави, коли групи мисливців і збирачів, а згодом племена під керівництвом вождів, через власні взаємодії формували свого роду прототип міжнародної системи. Утворення перших повноцінних («взаємопов'язаних») міжнародних систем датують періодом приблизно 5,5 тисяч років тому. Початок третього етапу пов'язують із появою суверенних держав у Вестфальській системі міжнародних відносин [1, с. 393]. На думку представників світ-системного підходу, зокрема й І. Валлерстайна, перші «мінісистеми» виникають 60–40 тисяч років тому [2, с. 95–96]. Вважаємо, що цілком правомірно вести мову про системну організацію Довестфальського світу, особливістю якої було автономне та відносно відокремлене співіснування декількох регіональних систем міжнародних відносин: на Близькому Сході та Середземномор'ї, у Східній Азії та на Індійському півострові, у Північній Америці та в Австралії тощо, які інколи співіснували паралельно, і відносини між якими мали фрагментарний характер. Зазвичай ці системи являли собою сукупність географічно близьких політичних спільнот, які підтримували між собою регулярні відносини та могли бути втягнені у всезагальну війну, існували в межах однієї чи декількох споріднених цивілізацій. Системність знаходила вираз, насамперед, у регулярності взаємодій і в суперництві складових частин систем. Кожна із цих систем мала відмінні внутрішньо- та зовнішньополітичні правила і принципи функціонування, що дає нам підстави констатувати існування різних моделей, тобто типів структурної організації системи, які розвивалися за власним алгоритмом, характерним для даної історичної епохи. Як зазначає Г. Кіссінджер, панівні на той час технології не заохочували або навіть не дозволяли функціонування єдиної глобальної системи. За відсутності засобів взаємодії один з одним на сталій основі, принципів вимірювання могутності одного регіона порівняно з іншим, кожен осередок розглядав

власний порядок як унікальний. Кожен вважав себе моделлю правильної організації всього людства» [10, с. 8–12]. У межах цього етапу за територіальними ознаками можна виокремити близькосхідну стародавню, далекосхідну (східноазійську) міжнародні системи, міжнародну систему в Південній Азії, античну середземноморську, близькосхідну ісламську міжнародні системи, систему навколо Візантійської імперії та європейську середньовічну міжнародну систему.

Близькосхідна стародавня міжнародна система еволюціонувала від локальних систем на початку політичної історії людства через більш масштабні та складні за складом регіональні системи до великих макрорегіональних систем. Відбуваються зародження держави, формування соціальних відносин і окреслення соціального устрою, визначення міжнародної системи на локальному рівні, розвиваються силові та несилові методи взаємодії. Її характерними ознаками були наявність і взаємодія різноякісних акторів поряд із суспільствами із власною державністю, учасниками міжнародних відносин були також народи, які ще не подолали стадію дополітичної організації. Характерною ознакою була відсутність фіксованої території та поняття суверенітету, багаторазові суттєві зміни політичної карти Стародавнього світу.

Далекосхідна (східноазійська) міжнародна система була заснована на власній ієрархічній і теоретично універсальній концепції порядку. Китаєцентризм обґрунтовував провідну роль Китаю в регіоні та у світі загалом. Традиційний китайський світовий порядок уявлявся як існування Центру світу – Піднебесної – Китаю, оточеного залежними державами. Упродовж століть ці ціннісні орієнтири практично не змінилися. Міжнародна система в Південній Азії базувалася на цінностях традиційних індійських релігійно-філософських систем – передусім індуїзму, а також буддизму і джайнізму – «концепції єдиного світу», тобто сприйняття світу як цілісної єдиної родини, «єдності в різноманітті», традиції толерантності, взаємоповаги та шанування ідей і поглядів інших, «теорії ненасилля». В античній середземноморській системі міжнародні відносини набувають менш хаотичного характеру, включають внутрішньо- та зовнішньополітичні правила і принципи функціонування. На певному етапі виникають передумови для становлення системи рівноваги на основі балансу сил, залучених у міжнародні відносини сторін. Близькосхідна ісламська міжнародна система теж мала власне бачення єдиного божественно санкціонованного врядування, що об'єднує світ. У міжнародній системі навколо Візантійської імперії сформувалася система гегемоністичного типу, в якій гегемон поступово занепадав, що призводило до її нестабільності та постійного структурного конфлікту.

В європейській середньовічній системі століття міжгрупових конфліктів завершилися Вестфальським миром, який закладає основи системи, яка пізніше буде застосовуватися в глобальних масштабах.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямі. Отже, системний підхід дозволяє перейти до викладення історії міжнародних відносин у всій її повноті та багатоманітті, представивши її не просто як суму історично-політичних фактів, подій і зовнішньополітичних дій окремих держав, а як єдиний процес, із притаманними йому закономірностями та внутрішньою логікою, як історію міжнародних систем. Саме тому він відкриває нові можливості та перспективи для більш глибокого осмислення міжнародних відносин і прогнозування їхнього майбутнього розвитку, допомагає більш вірогідно представити напрям трансформації міжнародних систем.

Формування сучасної міжнародної системи відбувається як діалектичний процес взаємодії тенденцій збереження наступальності та її радикального оновлення в найбільш істотних ризиках на основі поєднання як загальнолюдських, так і унікальних характерис-

тик, які історично формувалися на основі матеріальних і духовних цінностей традиційних культур та інтегративної культури світового співтовариства. Побудова науково обґрунтованої моделі міжнародних відносин має базуватися на об'єктивних закономірностях розвитку суспільних відносин і світу загалом, що дозволяє не тільки адекватно описувати міжнародно-політичні процеси, але й прогнозувати їхній розвиток, що й визначає основні напрями подальшої наукової розвідки. Перспективи подальших досліджень пов'язані, на наш погляд, з визначенням шляхів модернізації Вестфальської світополітичної моделі відповідно до сучасних реалій, оскільки вестфальські принципи оскаржуються з усіх сторін і з ностальгією пригадуються альтернативні моделі.

Пошук адекватної стратегії подальшого поступу, що кореспондує з міжнародним досвідом і успішною практикою лідерів світової спільноти й містить сучасний категоріально-інструментальний апарат для розуміння політичних проблем міжнародних систем і глобального розвитку, є імперативним і пріоритетним для України.

Список використаної літератури

1. Buzan Barry, Little Richard. International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations. – Oxford University Press, 2000. – 452 p.
2. Міжнародні системи і глобальний розвиток: підручник / Кер. авт. колективу О. Коппель; за ред. Л. Губерського, В. Манжолі. – Київ.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 606 с.
3. Кононенко С. Форми політологічного розуміння міжнародних відносин: монографія; Ін-т всесвітньої історії НАН України. – К., 2012. – 899 с.
4. Хонин В. Теория международных отношений: общая част. – К.: Академ-Пресс, 2005. – 456 с.
5. Каменецький М., Суботін А. Теорія міжнародних відносин. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – С. 5.
6. Morgenthau Hans J. The Dilemma of Scientific Man. International Relations in Pespective; Henry R. Nay, Editor. – Washington: George Washington University, 2010.
7. Неліпа Д. Системний аналіз в політології: навч. посібник. – К., ФОП К.І. Колісник К.І., 2009. – 144 с.
8. Мальський М., Мацяк М. Теорія міжнародних відносин: підручник. – 2-е вид., перероблене і доп. – К.: Кобза, 2003. – 528 с.
9. Богатуров А., Косолапов Н., Хрусталеv М. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – 384 с.
10. Генрі Кіссінджер. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті; пер. з англ. Н. Коваль. – К.: Наш формат, 2017. – 320 с.

THE ORIGINS OF INTERNATIONAL SYSTEMS

Olena Koppel

*Kyiv National Taras Shevchenko University, Institute of International Relations
Melnikova str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

Olena Parkhomchuk

*Kyiv National Taras Shevchenko University, Institute of International Relations
Melnikova str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

The concept of international system is the key to the whole subject of international relations. The article covers the analysis of the origins of international systems as social phenomena based on synthesis of international relations theory, history and social science. It also characterizes how international systems have emerged and evolved through the course of world history, to understand how far back in time can we apply the idea of international systems. A special attention has been paid to the theoretical basis of the studies of political problems of international systems and global development.

Key words: international system, international relations, epistemology, general systems theory, philosophy, history, social science, theory of international relations, paradigm.